

למהותה של מכת הערוב

הדר ארבל

- א. פתיחה
- ב. הקשיים העולים מפשט הפסוקים
- ג. תיאורי המכה במזמורים ההיסטוריים
- ד. גישות פרשני המקרא
- ה. אזכור השחתת הארץ במכת הערוב
- ו. מהותה של מכת הערוב
- ז. סיכום

א. פתיחה

מכת הערוב מוכרת לכולנו מאירי ההגדה כאחת מהמכות המרשימות ביותר שהביא הקב"ה על המצריים. אריות, נמרים, דובים ושאר חיות אקזוטיות ממלאות את רחובות מצריים וטורפות את המצריים המבוועתים, בעוד בני ישראל נותרים ללא פגע. אולם, בחינה מעמיקה של פסוקי התורה מגלה לנו שמכה זו אינה ברורה כלל וכלל, ומאפייניה מעורפלים ביותר. במהלך עיוננו ננסה לפזר מעט מן הערפל האופף את המכה הזו ולגלות מה אירע בה.

ב. הקשיים העולים מפשט הפסוקים

תחילה נבחן את הכתוב בתורה וננסה לעמוד על הקשיים העולים מהפסוקים המתארים את המכה:

ויאמר ה' אל משה השכם בבקר והתיצב לפני פרעה הנה יוצא המימה ואמרת אליו כה אמר ה' שלח עמי ויעבדני. כי אם אינך משלח את עמי הנני משליח בך ובעבדיך ובעמך ובבתיך את הערב ומלאו בתי מצרים את הערב וגם האדמה אשר הם עליה. והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה לבלתי היות שם ערב למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ. ושמתי פדת בין עמי ובין עמך למחר יהיה האת הזה. ויעש ה' כן ויבא ערב כבד ביתה פרעה ובית עבדיו ובכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הערב.

(שמות ח, טז-כ)

כאשר אנו קוראים את אזהרתו של משה לפרעה לקראת בואה של המכה ואת אופן התממשותה, אנו מתקשים להבין את הפסוקים ברמה הבסיסית ביותר. בניגוד לשאר מכות מצרים, בהן תיאור ההתרחשות מפורט וברור, במכת הערוב התורה חוסכת במילים ומשתמשת פעם אחר פעם במילת הקוד הסתומה 'ערוב' כדי לתאר את אמצעי הענישה שבאמצעותו בחר ה' להכות את מצרים בפעם הזאת.

בעצם, תיאור זה מעלה בפנינו קושי כפול, אותו אנו נדרשים לפתור: ראשית, מה כללה מכת הערוב? ושנית, מה משמעות המילה 'ערוב', עליה חוזרת התורה שוב ושוב? לפחות בקריאה שטחית, קשה להבין כיצד התקבעה התמונה של המוני חיות הטרף הפראיות מתיאורה המצומצם של התורה, והקשר בינה ובין המילה 'ערוב' אינו ברור דיו. קושי זה ניכר היטב בדברי הפרשנים, המתקשים להציג פרשנות אחידה ומוסכמת בעניין, ובעיונו ננסה לעמוד על האפשרויות השונות ולהבין מה כללה אותה מכה סתומה.

קושי זה בא לידי ביטוי בצורה הטובה ביותר במדרש שוחר טוב על תהילים, המציג מחלוקת תנאים רחבה ביותר בביאורה של מכת הערוב:

ושלח בהם ערוב, ר' יהודה אומר: נעוריתא [נ"א נשירתא – המון נשרים] שלח בהם. ר' נחמיה אומר: ערוב מלמטה דובים ואריות וזאבים ונמרים היו. ר' נתן אומר: ערוב – מלמעלה: נרגזין, דאות עורבים ועופות דורסין, מלמטה: אריות, דובים, זאבים ונמרים. ר' חמא ור' יהושע תרווייהו אמרו: מין חיה היה ושמה פנתרין ויש אומרים: כמלנית [נ"א סמלנית] שמה, והביא עליהן הקב"ה. רבי יהושע אומר העריב עליהן את המאורות.

(מדרש שוחר טוב תהילים עח, מה [בסוגריים הערות המהדיר])

קריאה של המדרש חושפת בפנינו את עומק הבעיה שעמה אנו מתמודדים. אמנם רוב רובם של התנאים משייך את מכת הערוב למתקפה של בעלי חיים מסוג כזה או אחר, אך רבי יהושע טוען שבעלי חיים לא לקחו חלק כלל במכת הערוב, ובמהלכה הקב"ה החשיך את אורם של גרמי השמים על המצריים – בדומה למכת החושך!

גם בין התנאים שמקשרים בין הערוב ובין בעלי חיים ישנם פערים גדולים. התנאים חלוקים ביניהם האם מכה זו כללה חיות טרף המהלכות על הארץ או ציפורים מסוגים שונים שאיימו על המצריים מהאוויר, האם מדובר בתערוכת של בעלי חיים או במין מסוים שהפיל את חתתו על מצרים, וחלקם אף מזהים את המכה עם בעלי חיים מסתוריים שאינם מוכרים לנו, כדוגמת הפנתרין או הכמלנית שמזכירים ר' חמא ור' יהושע.

הפער העצום שבין דעות התנאים מחדד את עמימותו הרבה של הכתוב ואת חוסר יכולתם של אותם גדולים לדלות מפסוקי התורה את כוונתה האמיתית בזיהוי מכת הערוב.

ג. תיאורי המכה במזמורים ההיסטוריים

בדרך כלל, כאשר אנו נתקלים במהלך לימודנו במילה שאינה ברורה כל צורכה עומדות לרשותנו מספר דרכים כדי לפצח אותה ולעמוד על משמעותה. אחת מהדרכים הללו היא חיפוש אחר הופעות נוספות של המילה בתנ"ך ובחינת ההקשר שבו היא מובאת או מילים

המקבילות לה על מנת להבין אותה¹. כאשר אנו סורקים את התנ"ך בחיפוש אחר אזכורים נוספים למכת הערוב בפרט, ולמכות מצרים בכלל, עולים בפנינו שניים ממזמורי תהילים: מזמור עח, המציג את הטובות שהרעיף הקב"ה על ישראל במהלך ההיסטוריה כרקע לכפיות הטובה שלהם כלפיו בתקופת המקדש הראשון, ומזמור קה, המעורר את הקורא להודות ולהלל את הקב"ה על כל הטובות שגמל עם ישראל לאורך הדורות. בין יתר החסדים שעשה הקב"ה עם עמו מוזכרות גם מכות מצרים בשני המזמורים, ובהן נמקד את תשומת לבנו.

במזמור עח נכתב כך:

לא זכרו את ידו אשר פדם מני צר.
אשר שם במצרים אתותיו ומופתיו בשדה צען.
ויהפך לדם יאריהם ונזליהם בל ישתיון.
ישלח בהם ערב ויאכלם וצפרדע ותשחיתם.
ויתן לחסיל יכולם ויגיעם לארבה.
יהרג בברד גפנם ושקמותם בחנמל.
ויסגר לברד בעירם ומקניהם לרשפים.
ישלח במ חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים.
יפלס נתיב לאפו לא חשך ממות נפשם וחיתם לדבר הסגיר.
ויך כל בכור במצרים ראשית אונים באהלי חם.

(תהילים עח, מב-נא)

בקריאת המזמור ניתן להבחין בחזרות הרבות שנוקט המשורר (כמקובל בשירה המקראית), המתארות ומפרטות את המכות השונות ואת תכונותיהן למטרות ספרותיות-אסתטיות. כמו כן, ניתן לראות שלכל אחת מהמכות הוקדש פסוק אחד לכל הפחות. עם זאת, בקריאת פסוק מה ("ישלח בהם ערב ויאכלם וצפרדע ותשחיתם") אנו מגלים שהמשורר דחס את מכת הערוב יחד עם מכת צפרדע בפסוק אחד, ובמקום לתאר אותה באריכות הוא מזכיר אותה בשלוש מילים קצרות שלא מוסרות לנו מידע נוסף על אופייה של המכה.

לכאורה, היינו יכולים לטעון שהדבר נובע מטבעה של השירה המקראית, שמקצרת במקום אחד ומרחיבה במקום אחר, אך כאשר אנו עוברים לקרוא את מזמור קה אנו נתקלים בתופעה דומה. וכך נכתב במזמור:

שלח משה עבדו אהרן אשר בחר בו.
שמו במ דברי אתותיו ומפתים בארץ חם.

1. בעיקר במזמורים ובקטעי שירה, בהן משתמש המשורר בתיאוריו במילים נרדפות.

שלח חשך ויחשך ולא מרו את דבריו דברו.
 הפך את מימיהם לדם וימת את דגתם.
 שרץ ארצם צפרדעים בחדרי מלכיהם.
 אמר ויבא ערב כנים בכל גבולם.
 נתן גשמייהם ברוך אש להבות בארצם.
 ויך גפנם ותאנתם וישבר עץ גבולם.
 אמר ויבא ארבה וילק ואין מספר.
 ויאכל כל עשב בארצם ויאכל פרי אדמתם.
 ויך כל בכור בארצם ראשית לכל אונם.

(תהילים קה, כו-לו)

גם במזמור זה מכת הערוב מתוארת בקצרנות מרובה ונדחקת לפסוק אחד, הפעם עם מכת הכינים, ושוב אין ביכולתנו להיעזר באזכור שלה כדי להרחיב את הבנתנו לגביה. בעקבות עמימות מכוננת זו במזמורי תהילים, יש שרצו לטעון שהמשורר קישר בין מכת הערוב ובין מכת צפרדע או כינים, משום שהוא סבר שמכת הערוב דמתה לאחת מהן או לשתיהן במאפייניה.

בכיוון זה נקט המלבי"ם (תהילים עח, מה) והסביר שכיוון שבמכת הערוב באו כל החיות, השרצים והמזיקים, ובתוכן הצפרדע, בחר המשורר להסמיך אותה למכת הצפרדע, ובכך לרמוז על הקשר שביניהן. הצעתו של המלבי"ם יכולה לשמש אותנו גם בבירור תיאור המכה במזמור קה, ומתוכו נוכל לטעון שמכת הערוב הייתה מעין 'מכת-על' שכללה תחתיה מינים שונים של בעלי-חיים, וביניהם גם הכינים.

הבעיה המרכזית בהבנה הזו, אותה הזכיר גם המלבי"ם, היא שלפיה חלק מהמכות מיותרות, ולא ברור מדוע הקב"ה הביא על מצרים את הצפרדעים ואת הכינים בפני עצמם ולאחר מכן החזיר אותם כחלק ממכת הערוב, וצריך עיון².

בעקבות העמימות הרבה במזמורי תהילים הללו נוכל אולי להציע, שהמשורר קישר בתיאור מכת הערוב והסמיך אותה למכות אחרות משום שגם הוא הסתמך רק על פסוקי התורה המעורפלים ולא על מידע נוסף, והדבר מצביע ביתר-שאת על חומרת הבעיה שבפניה אנו ניצבים.

ד. גישות פרשני המקרא

לאחר שניסינו למצוא פתרון לבעיה בספרי הקודש נעבור אל כתבי מפרשי התורה, ובעזרתם ננסה לשפוך מעט אור על העניין. בניסיונם לעמוד על טיבה של המכה ביקשו

2. קושי זה שייך גם לדעת רבי יהושע בסוף המדרש דלעיל.

הפרשנים למצוא מילים נוספות במקורות, שדומות בשורשן למילה "ערוב", וכך לפענח את משמעותה ולחשוף את מאפייניה. בדבריהם אנו מוצאים מספר הצעות אפשריות לכך.

הגישה הראשונה מובאת, בין היתר, בפירושו של רש"י, שכותב:

את הערב – כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא והיו משחיתים בהם.

(רש"י שמות ח, יז)

זהו הפירוש המוכר והנפוץ ביותר למכת הערוב, ולפיו היא כללה סוגים שונים של חיות טרף שתקפו את המצריים ואיימו על חייהם. מדבריו של רש"י ניתן להבין שהוא מקשר את המילה "ערוב" עם המילה הארמית "ערבוביא" וסובר שהיא מבטאת את ריבוי מיני בעלי החיים שבאו על מצרים, ואת חוסר הסדר שבמתקפתם על העם המצרי. פירוש זה נשען על דברי מדרש רבה:

אמר רשב"ל אמר להם הקדוש ברוך הוא אתם עשיתם המונים המונים על בני, אף אני אעשה עליכם עוף השמים וחיות הארץ המונים המונים, שנאמר הנני משליח בך את הערוב חיות ועופות מעורבבין.

(שמות רבה פרשת וארא, פרשה יא, סימן ב)

כמותו מפרשים גם מדרשי לקח טוב ושכל טוב, אבן עזרא (בפירושו השני), רבי יוסף בכור שור, רלב"ג ועוד.

הקישור בין מכת הערוב ובין הערבוב אומץ אמנם על ידי פרשנים רבים, אך לא כולם קיבלו את הזיהוי שהציעו רש"י וסיעתו למיני החיות שהביא הקב"ה על המצריים. כך למשל כתב ר' יצחק אברבנאל בפירושו לפסוק:

ואם אינך משלח את עמי הנה אני משליח בך ובעבדיך ובעמך את הערוב והם חיות שרצים ונחשים ותולעים מזיקים נושכים וממיתים הנערים וגם בני אדם הגדולים והם באים בערבוביא על כן קראם ערוב.

(אברבנאל שמות ח, יז)

כלומר, לפי הבנת האברבנאל – כמותו סברו גם תרגום השבעים, פילון האלכסנדרוני, ספורנו, שד"ל ורד"צ הופמן³ – מכת הערוב לא כללה להקות של חיות טרף גדולות שהרגו את המצריים, אלא נחילי חרקים, זוחלים, מכרסמים ושרצים שהזיקו ופגעו במצריים וברכושם. יתרונה של ההצעה הזו על פני הצעתם של רש"י וסיעתו הוא שעל פיה ניתן

3. שטען שהמחלוקת בין הפרשנים היא למעשה: "מחלוקת בין המסורת הארץ-ישראלית והמצרית".

לבאר את התיאורים החוזרים ונשנים בפסוקי התורה של פגיעת המכה באדמת מצרים, ואנו נרחיב על כך בהמשך.

לעומת הצעתם של הפרשנים הנ"ל לקשר את המילה "ערוב" עם המילה "ערבוב", הציע הרשב"ם שמקורה דווקא במילה "עֶרַב" – וכך הוא כותב:

אומר אני כי מיני זאבים הם שנקראים ערוב על שם שדרכם לטרוף בלילות, כדכתיב: זאב ערבות ישדדם (ירמיהו ה, ו), וכתיב: זאבי ערב לא גרמו לבקר (צפניה ג, ג). וכאשר יאמר מאודם אדום, כן יאמר מעמק עמוק, מערב ערוב [...]. שהזאב ערוב הוא שהוא הולך בערב [...].

(רשב"ם שמות ח, יז)

כלומר, לפי הרשב"ם מכת הערוב לא כללה מינים שונים של בעלי חיים, אלא דווקא סוג מסוים של זאבים, ושמה של המכה ניתן לה, מכיוון שהיא כללה יצורים ליליים שמשחרים לטרף בחסות החשיכה.

גישה נוספת, מקורית ומרתקת מוצגת בפירושו של הרש"ר הירש – המתבסס בדרך קבע בביאורן של מילים רבות בתורה על דמיון בגיזרון ובאותיות השורש למילים אחרות – בו הוא דוחה את שתי הגישות הראשונות שהבאנו לעיל ומשלב חלקים מהן בהצעתו שלו. וכך הוא כותב:

"ערוב" אינו תערובת של חיות, ומעידה על כך ה"א הידיעה, שכן אין בנמצא תערובת קבועה של חיות. אלא הוא נגזר כנראה מ"ערבה" [מישור מדברי]. ומציין חיות בר. המישור המדברי – בניגוד לשטח המיושב על ידי אדם – נקרא "ערבה", כיון שמנקודת ראותו של אדם, הכל גדל שם בערבוביה וללא סדר; או משום שאין שם רכוש נפרד, שכן בהעדר בעלים, הכל שייך לכל. חיות הבר אמירות בטבען די הצורך כדי לתקוף את האדם. רצון ה' בלבד הוא שנטע בהן יראה בפני האדם, ורק הודות ליראה זו נכבשים שטחים הולכים ונרחבים למען תרבות האדם. אין לה' עתה אלא להסיר יראה זו, כדי להראות לעין כל, שהיאור ופוריות האדמה יכולים להיוותר ללא שינוי, ואף על פי כן יאלצו המצרים, הרואים עצמם כיושבי הארץ מזמן קדום, לעזוב את ארצם. כל ארץ מצרים אינה אלא פינה ירוקה בלב המדבר, שנכבשה מיד המדבר הסובב אותה. אין לה' אלא לנווד ניע קל, וכבר תפלוש השממה אל תוך הארץ המיושבת⁴.

(רש"ר הירש שמות ח, יז)

4. נציין שפירוש זה לא חולק בהכרח על הפירושים שקדמו לו בזיהויים של בעלי החיים הספציפיים שהשתתפו במכה, וייחודו הוא בעיקר בביאורו המיוחד לשמה של המכה.

לסיכום, בגישות המפרשים שהצגנו לעיל נעשו ניסיונות לעמוד על מהותה של מכת הערוב ועל מאפייניה באמצעות קישורה למילים בעלות שורש דומה. חלק מן הפרשנים הציעו לקשר אותה למילה "ערבוב" ובכך לזהות אותה עם תערובות שונות של בעלי חיים שהיממו את המצריים ופגעו בהם. לעומתם הציעו אחרים שמקור המילה במילה "ערב", והיא מתארת את טורפי הלילה החשאיים שמטילים את אימתם על בני האדם בשעות החשיכה, ויש שהציעו לשייך אותה למילה "ערבה", ובכך לקשור בין בעלי החיים שלקחו בה חלק באמצעות מקום גידולם הוזהה.

ה. אזכור השחתת הארץ במכת הערוב

לאחר שעמדנו על האפשרויות השונות לבאר את מכת הערוב, נעבור לדון בנקודה נוספת שהוזכרה לעיל, אזכורה החוזר ונשנה של אדמת מצרים במכת הערוב, ונראה כיצד התייחסו אליו הפרשנים הנ"ל.

כאשר משה בא לפני פרעה על מנת להתריע בפניו על בואה של מכת הערוב הוא מזכיר בדבריו מספר פעמים את הארץ כחלק מהותי מהמכה:

כי אם אינך משלח את עמי הנני משליח בך ובעבדיך ובעמך ובבתיך את הערב ומלאו בתי מצרים את הערב וגם האדמה אשר הם עליה. והפליתי ביום ההוא את ארץ גשן אשר עמי עמד עליה לבלתי היות שם ערב למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ.

(שמות ח, יז-יח)

בניגוד למכות שהופיעו עד עתה, במכת הערוב משה מתמקד באדמת מצרים ומתאר את הנזק שייגרם לה במהלך המכה. בנוסף, זוהי המכה הראשונה שבה מוזכר במפורש שהנזק לא יגיע לארץ גושן ויוגבל לארץ מצרים בלבד, וגם כאן מודגש מוטיב האדמה כחלק מרכזי במכה – כביכול, הקב"ה מגביל את המכה לא לעם המצרי, אלא לארץ מצרים, ומונע ממנה לבוא לא אל בני ישראל, אלא לארץ גושן. זאת ועוד, את דבריו חותם משה במסר שהמכה נועדה להעביר לפרעה, שהקב"ה נמצא ופועל בקרב הארץ – מה שמצטרף בצורה ברורה למוטיב הארץ שהזכרנו.

גם בהמשך הכתוב, בתיאור התרחשותה של המכה, לא נזכרים הנזקים שהיא גורמת לתושבי מצרים, לבעלי החיים שברשותם או לשאר רכושם, בניגוד למכות הקודמות, והתורה ממקדת את תיאורה בפגיעה הקשה בארץ:

ויעש ה' כן ויבא ערב כבד ביתה פרעה ובית עבדיו ובכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הערב.

(שמות ח, כ)

לאור זאת, מעניין לציין שכאשר פרעה נשבר וקורא למשה ולאהרן הוא מצרף לדבריו הסכמה לשלוח את בני ישראל לעבוד את הקב"ה במדבר, והוא מנסח את דבריו באופן מסקרן:

ויקרא פרעה אל משה ולאהרן ויאמר לכו זבחו ל-להיכם בארץ.

(שמות ח, כא)

האזכורים הרבים של ארץ מצרים בתיאור המכה חריגים ביחס למכות אחרות, ומכאן אנו למדים שמדובר בחלק משמעותי מאופייה של המכה, עליו אנו נדרשים לעמוד.

אגב דיוגם של המפרשים במהותה של מכת הערוב, עליהם עמדנו לעיל, הם נדרשו לבאר גם את אזכורה החוזר ונשנה של הארץ בפסוקי התורה, ולשלב אותה בזיהויים שהציעו למכה – ואנו נציג להלן את הצעותיהם.

כיוון אחד, שתחתיו התאגדו מספר פרשנים, מסביר שהארץ עצמה אכן ניוזקה במהלך מכת הערוב, בשל תנועתם של בעלי החיים עליה ובתוכה. הכיוון הזה נתמך בעיקר על ידי ספורנו, רד"צ הופמן ושאר הפרשנים שקישרו את הערוב עם זוחלים, חרקים ומכרסמים שבאו על מצרים, כיוון שיצורים אלו פועלים באופן טבעי בסמוך לקרקע ותחתיה, ומעברם עליה ובתוכה משחית את הארץ ופוגע גם בה. כך, למשל, כתב ספורנו:

גם האדמה אשר הם עליה – הקרקע אשר עליו הבתים ימלא נחשים וזולתם מהשוכנים במעבה האדמה, באופן שלא יהיו בטוחים גם בלילה בבית סגור⁵.

(ספורנו שמות ח, יז)

באופן מעט שונה ביאר הרד"צ הופמן את הדברים, בעקבות בחינתו המדעית-ריאלית את פסוקי התורה, והוא מעדן מעט את תיאורו של הספורנו:

"תשחת הארץ" צריך להיאמר כדי לתאר את קיום האזהרה שבפסוק יז – "וגם האדמה אשר-הם עליה". גם אם זבובי-הכלבים לא השחיתו את האדמה ממש, הרי כיסו אותה, כמו הארבה (להלן י, ה), והשחיתו את מראה.

(רד"צ הופמן שמות ח, כ)

כיוון פרשני זה פחות תואם את גישתם של רש"י והמפרשים כמותו, המזהים את הערוב עם חיות גדולות וטורפות, כיוון שהנזק הנגרם מחיות מעין אלו נוגע בעיקר לאדם ולרכושו, ולכן הם נאלצו לבאר בדרכים שונות את תיאור השחתת הארץ. כך למשל כתב רבי אברהם בן הרמב"ם בפירושו לפסוק יז: "ויש אומרים כי הארץ שיעורו "יושבי הארץ"."

5. וכן במדרש שכל טוב: "וגם – לרבות שדות וכרמים. האדמה אשר הם עליה – זה חללה של ארץ מצרים".

ובדומה בפירושו של ר"י בכור שור:

תשחת הארץ מפני הערוב – שהיו אוכלין וממיתין את בהמותיהם וגם בני אדם,
כשהיו פוגעין בהן, אבל במבצרים ובמגדלים היו ניצולין”
(ר' יוסף בכור שור שמות ח, כ)

כלומר, פרשנים אלה טוענים שהארץ משמשת כשם כולל לאנשים היושבים עליה ולמעשה
המכה כלל לא פגעה באדמת מצרים עצמה. פירוש זה נראה במבט ראשון דחוק, כיוון
שהתורה לא מזכירה אפילו ברמז שהערוב פגע במצריים עצמם, אך אם נעקוב אחר
הופעותיו של שורש שח"ת בתנ"ך נראה שיש לפירוש הזה תימוכין ממספר מקורות,
המתארים השחתה של הארץ כאמצעי לספר על נזק שנגרם ליושביה. כך למשל מתאר
התנ"ך את המצב המוסרי בעולם ערב המבול:
ותשחת הארץ לפני ה-להים ותמלא הארץ חמס.

(בראשית ו, יא)

ומבאר ראב"ע על אתר:

ותשחת הארץ – הטעם: אנשי הארץ, וכן: ארץ כי תחטא (יחזקאל יד, יג), וכל
הארץ באו מצרימה (בראשית מא, נז).

(ראב"ע בראשית ו, יא)

תיאור דומה מופיע בפרק ל ביחזקאל, המתנבא על כיבוש ארץ מצרים בידי חיילות
נבוכדנאצר:

כה אמר ה' -להים והשבתי את המון מצרים ביד נבוכדנאצר מלך בבל. הוא
ועמו אתו עריצי גוים מובאים לשחת הארץ והריקו חרבותם על מצרים ומלאו
את הארץ חלל.

(יחזקאל ל, י-יא)

ההבנה שהארץ אינה אדמת מצרים עצמה מופיעה גם בפירושו של ראב"ע והנצי"ב
מוולוז'ין, אך הם סברו שהכוונה למרחב הגיאוגרפי שבו פעלה המכה, כלשון הנצי"ב:

וגם האדמה אשר הם עליה – פירושו כהראב"ע – גם האדמה אשר אין שם
בתים אשר המצרים יושבים עליה, תמולא עם הערוב, ויהיו מוכרחים לנוס
לארץ גושן אשר אין המצריים יושבים בה.

(העמק דבר שמות ח, יז)

פירוש נוסף, מקורי ומיוחד, מופיע בפירוש 'פנים יפות' לרבי פנחס ב"ר צבי הירש הלוי
הוורוויץ, ובו הוא מציע ביאור ייחודי לאזכורי הארץ הרבים:

שמעתי בשם זקיני הגאון ז"ל לפי שיש חיה הנקראת אדני שדה⁶, שגדילה וקשורה באדמה ולא תוכל לחיות אם נפסקה מאדמה, וכיון שנגזר שכל החיות יבואו למצרים הוצרכה לבוא עם האדמה שנגדלו בה, ועל פי פשוטו יש לומר לפי דאיתא בבכורות דף ח' ע"ב שקל עפרא מעפרייהו וכו' אוקמינהו קמי קיסר חזינהו דהוי מעני וכו' שקל מעפרייהו ושדי עילויהו⁷ וכן היה בשילוח החיות שבאו עם עפרייהו כדי שלא יהיה מעני ויוכלו להתגרות ברשעי מצרים, וכן משמעות הכתוב ובכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הערוב, היינו תערובת האדמה שנתערב בה מן המדברות ע"י החיות שהביאו עמהם [...].

(פנים יפות שמות ח, יז)

כלומר, לפי פירושו במכת הערוב הובאו למצרים לא רק חיות ממנינים שונים אלא גם אדמה מאזורי מחייתם, ותערובת האדמות הזו השחיתה את אדמת ארץ מצרים וגרמה לפגיעה בה.

ו. מהותה של מכת הערוב

עד כה סקרנו את מכלול הגישות הפרשניות לביורור מהותה של מכת הערוב, ובחנו זיהויים אפשריים של בעלי החיים שהשתתפו בה. כמוכּן, בעקבות החוסר החרף במידע מפסוקי התורה עצמם אין ביכולתנו להכריע באופן ברור בין הגישות השונות ולטעון לעדיפותה המוחלטת של אחת מהן על חברתה. עם זאת, לקראת סיומו של מאמרנו ננסה להציע קריאה אפשרית בסיפור המכות הרחב, ובעזרתו לנסות ולהטות את הכף לטובת חלק מן האפשרויות.

מקריאה פשוטה של פרשות וארא ובא נראה שסיפור מכות מצרים הוא למעשה רצף ארוך של מכות הבאות על המצריים בזו אחר זו וללא סדר הגיוני הנראה לעין. עם זאת, הקורא הזהיר והמיומן יוכל לחשוף בקריאה איטית ויסודית הבדלים רבים בין המכות, שעל פיהם

6. היה זו נזכרת במשנה במסכת כלאים (ח, ה), ועליה כותב ר' עובדיה מברטנורא: "אדני השדה – חיה הגדלה בשדות, וכמין חבל גדול יוצא מן הארץ שגדלה בו אותה חיה, ושמה ידוע, והוא ידעוני הכתוב בתורה, ומחובר בטבורו באותו חבל היוצא מן הארץ, וצורתו צורת אדם בפרצוף וידיים ורגלים ואין כל בריה רשאה לקרב אליו כי הוא הורג וטורף כל הקרב אליו. וכשרוצים לצוד אותו מורים בחצים בחבל עד שנפסק וצועק בקול מר ומת מיד, ואליו רמו באיוב כי עם אבני השדה בריתך". יש שרצו לזהות את החיה הזו עם בעלי חיים דמויי אדם כקופי האורנגאוטן (ראו בפירוש תפארת ישראל למשנה), וחלק מחוקרי זמננו הציעו שמדובר בקבוצות לא-מפותחות של האדם הקדמון (פרופ' מרדכי כסלו, "גיל האדם – ה'תש"ס או מיליון שנה" באתר דעת).

7. הכוונה לסיפור על זקיני אתונא בבכורות (ח, ב-ט, א), בו מסופר כיצד עפר ארצם של הזקנים חיזק את רוחם ואת נפשם.

יהיה ניתן לחלק אותן לקבוצות ולעמוד על טיבן ביתר קלות. למעשה, אנו מורגלים בחלוקה של המכות לקבוצות כבר מילדות, כאשר אנו קוראים בהגדה לביל הסדר:

אלו עשר מכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים, ואלו הן: דם, צפרדע, כנים, ערוב, דבר, שחין, ברד, ארבה, חשך, מכת בכורות. רבי יהודה היה נותן בהם סמנים: דצ"ך עד"ש באח"ב.

(הגדה של פסח)

אף שחלוקתו של רבי יהודה היא ככל הנראה החלוקה המוכרת ביותר למכות, ישנן עוד אפשרויות רבות לחלק אותן, המתבססות על מאפייניהן השונים. כך, למשל, ניתן לחלק את המכות לשלוש על פי האזהרה המקדימה אותן, כיוון שבכל מכה ראשונה מתוך שלוש משה מגיע מוקדם בוקר ליאור על מנת להתריע בפני פרעה על המכה, במכה השנייה משה מוסר את ההתרעה בארמונו של פרעה ואילו במכה החותמת כל שלישייה אין כל התרעה.

כמובן, כל אחת מהחלוקות נובעת מתוך קריאה מסוימת את סיפור המכות, ומתוכה אנו בוחנים את הסיפור כולו מנקודת מבט שונה וחדשה, המאפשרת לנו להבין אותו בצורה טובה יותר. מתוך כך, ברצוננו להציע חלוקה נוספת של המכות, הנזכרת בביאוריהם של האלשיך (שמות ח, יד) והאברבנאל (שם ז, כה) לפסוקים, ולפיה יש להתמקד במבצע של כל אחת מהמכות.

אם נבחן את פסוקי התורה נראה שאת עשר המכות מביאים על מצרים שלושה גורמים: הקב"ה, משה ואהרן⁸, וכל אחד מהם מביא שלוש מכות על המצריים: את מכות הדם, הצפרדע והכנים מביא אהרן על מצרים, מכות הערוב, הדבר ובכורות באות ישירות על ידי הקב"ה ואילו מכות הברד, הארבה והחושך באות על ידי משה.

אם נוסיף ונבחן את שלישיות המכות שיצרנו נראה שלא מדובר בחלוקה סתמית בלבד, ולכל אחת מהן יש נושא משותף. שלוש המכות של אהרן שייכות למרחב הארץ והים, והוא מביא אותן באמצעות נטיית מטהו על היאור והכאת עפר הארץ. לעומת זאת, שלוש המכות שמבצע משה שייכות למרחב השמיים, כיוון שכולן מתבצעות באמצעות נטיית ידו או מטהו על השמים, ובעקבות זאת יורדות אבני ברד מהשמים, רוח חזקה נושאת את הארבה (שמכסה את עין הארץ ומחשיך את מצרים) וחושך מכסה את מאורות השמים.

אמנם, במבט ראשון קשה לאגד את שלוש המכות שבאות ישירות על ידי הקב"ה – הערוב, הדבר ובכורות – תחת נושא אחד, ולא ברור מהו הקשר ביניהן. לכן, ברצוננו להציע

8. למראית עין, כמובן, שהרי ברור שמקורן של כל המכות מהקב"ה ובלעדיו לא היה למשה ולאהרן יכולת להשפיע על המציאות ולהעניש את המצריים.

ששלוש המכות קשורות לבעלי החיים (וביניהם האדם), וביתר פירוט, למוות – כיוון שרק הקב"ה מסוגל לשלוט על חייהם של בעלי החיים ובני האדם, ורק ביכולתו ליטול אותם באופן ישיר⁹. לפי הבנה זו יוצא ששלוש המכות שהביא הקב"ה בעצמו על המצריים באות במדרג: במכת הערוב שלח הקב"ה בעלי חיים מסוכנים שיטרפו את המצריים ויפגעו בהם, במכת הדבר הוא שלח מחלות שיהרגו בבהמותיהם של המצריים ואילו במכת בכורות הוא עצמו הכה את בכורי מצרים, ללא עזרים חיצוניים.

מתוך כך עולה שגם מכת הערוב נועדה לאיים על חייהם של המצריים וליטול את נפשותיהם, וממילא קשה להניח שהיא כללה מכרסמים או חרקים בלבד, ויותר מסתבר לומר שבמהלכה באו דווקא חיות טרף גדולות ומסוכנות על מצרים וגרמו להם לאבדות רבות בנפש.

אמנם, לפי הפרשנות הזאת לא ברור מדוע אוזכרה השחתת הארץ במהלך מכת הערוב, וכיצד גרמו החיות הטורפות הללו נזק לקרקע, אך ניתן להסביר שבעלי החיים הטורפים רמסו את שדותיהם של המצרים בהליכתם והשחיתו את צמחי השדה והיבולים שגדלו בהם, או לקבל את פירושיהם של רבי אברהם בן הרמב"ם ור"י בכור שור דלעיל ולזהות את הארץ כתושבים הגרים עליה.

כמובן, אין כל רמז לעניין בלשון הפסוקים, והכתוב אינו מתייחס במפורש לחלוקה הזו, כך שלא ניתן לדחות באמצעותה באופן מוחלט אף אחת מהדעות שהוצגו לאורך המאמר, אך נראה שניתן לצרף אותה כסניף לגישתם של רש"י והמפרשים כמותו ולהטות את הכף לטובת הצעתם.

ז. סיכום

במאמר זה עסקנו בטיבה של מכת הערוב. בתחילה בחנו את פסוקי התורה ועמדנו על חסכנותם הרבה בתיאור המכה ומאפייניה, המקשים עלינו להבין כיצד היא פגעה במצרים. לאחר מכן חיפשנו אחר אזכורים נוספים של המכה בתנ"ך, וראינו שגם במזמורי תהילים ישנו חוסר בולט במידע על המכה. בהמשך דברינו הצגנו את גישות הפרשנים השונות בביאור המכה ודנו ביחסן אל אזכוריה הרבים של אדמת מצרים בפסוקי התורה. בסופו של המאמר הצענו חלוקה אפשרית למכות מצרים, לפיה נוסף לנו מידע מסוים על מכת הערוב, המטה את הכף לטובת חלק מן האפשרויות.

9. לפי החלוקה הזו יוצא שמכת השחין היא החריגה בין המכות, מכיוון שהיא מבוצעת על ידי אהרן, משה והקב"ה ביחד (אהרן ומשה נוטלים פיח כבשן בידיהם, משה משליך אותו לשמים ואילו הקב"ה מפזר אותו בכל ארץ מצרים) ומעורבים בה כל האלמנטים השייכים לשלושת המכות שהצענו (פיח הכבשן, שמקורו בארץ, מושלך לשמיים ומזיק את בני האדם ישירות). עם זאת, אינני יודע מדוע נעשה שיתוף הפעולה הזה דווקא במכת השחין, והדבר מצריך עיון נוסף.